

*Рустам Николаевич Каженкин,
“Айыы Кыһата” оскуола саха тылын, литературатын учуутала*

Николай Неустроев “Балыксыт” кэпсээнин тохсус кылааска үөрэтиигэ бэлиэтээһиннэр

Классик суруйааччы, классическай айымньы хайа да омукка бастатан туран дириҥ, мунурун булларбат **ис хоһооннообунан**, аахтаах-кэпсэттэх аайы тахсан кэлэ турар өрүттэрдээбинэн ураты. Ол иһин классическай! Николай Денисович Неустроев “Балыксыт” диэн кэпсээнэ ити кэккэбэ кириэр. Дэлэбэ даҕаны, Балыксыт Былатыаны ырытааччылар Эрнест Хемингуэй “Старик и море” аатырбыт айымньытын кытта тэнниэхтэрэ дуо?! Дьэ, бу дириҥ далай санаалаах айымньыга оҕолору кытта умсугуйан, умсан көрдөхпүт...

Айымньы кириитэ. Анаан-минээн айылҕаны, айылҕа чуумпутун, чуумпу тыынын туһунан дириҥ, ымпыктаах-чымпыктаах ойуулааһын: “*ким манна бу курдук хара мастаах ийэ тыа үүнэн тахсан күнү-ыйы хаххалаатын диэн анаабыта буолуой?!*”, “*Тыас иһиллээбит курдук чуумпу*”, “*бу манньык бэйэлээх күөл <...> кытытынан икки атахтаах биридэ эмэтэ <...> сылдьан ааһара буолуо дуо?*” Бу кэрчик туох оруоллааҕый? Ааҕааччы итини тутатына этэр кыаҕа суох. Арай, бэрт түнкэтэх, дьонтон тэйиччи, киһи ылбычча хараҕа быраҕыллыбат сирэ диэххэ сөп эбитэ буолуо. Иччитэх диэххэ эмиэ табыллыбат: “*...ханна даҕаны күөх далай, хара тыа иччитэ суох буолбат*”. Бу эйгэ инникитин өссө хас да төгүл айымньыны өйдүүргэ-ылынарга туһалаах буолуоҕа.

Манна хайдах киһи олохсуйуон сөбүй? “*Игнэри түһэн хаалбыт хатырык отуулаах*”, “*былыр Дыгын саҕанааҕыга онгоһуллубут игнэри түһэн сытар солуурчахтаах*”, “*балык хатырыгынан туолбут аппалаах*” сиргэ? Балыксыт Былатыан! Кини хайдах киһиний?

Кэпсээччи уол маннай оҕонньору көрсөн баран соччо бэрдэ суох өйдөбүлү үөскэтэр: “*...тыымпы күөлүм иччитэ буолбут уу байанайа Сыраанда Күлүк – Балыксыт Былатыан, дорообо, аата, эйигин харахтыыр, эн саҕаҕын истэр күннээх эбиһин ээ*”. Бу Былатыан кырдыаҕас дьонтон тэйэн хаалбытын, элбэх дьон баар сиригэр үһү-тамах эрэ быһыытынан сураҕа эрэ иһиллэрин туоһута эбээт.

Хос быһаары: Былатыаны кытта сэнэргэһээччи, биһиэхэ кини уобараһын арыяаччы – уол. Оҕонньор да, оҕо буолбатах, кыыл да, көтөр да буолбатах, уол! Ааптар тоҕо бу уобараһы уолунан биэрдэ? Ону биһиги айымньы түмүгүттэн билэбит – кини уоллаах эбит, ол уолугар ханылыы ааҕааччы да, кини бэйэтэ да ордук үөһэ тэстэн, ити көлүөнэни кытта ситимин олохтуур, сайыннарар уонна бэйэтин билиитин, толкуйун тэттимин тиэрдэр эбит.

Ол да эрэн маннайгы кэпсэтии соччо тахсыбат, оҕонньор тыл анаардыытынан кэпсэтэн баран “*иэдэс биэрэр*”, ол аата тутатына ирэ-хоро кэпсэтэн барбатын туоһута. Ону ааптар маннай сүөргүлүү саныыр: “*Оо, күтүр өстөөх! Иэҕэйэр икки атахтааҕы ахсааннаахтык көрөнгүн, иэримэ дьибэтиттэн тэлэһийэн, хара тыаны сирэйдэнэн хаалангын, тыатааҕы курдук, арҕах эрэ хаһынарын хаалбыт ээ*”. Ол да эрээри кини айыы киһитэ буоларын, онон дьон кэпсээнин бэркэ диэн сэнээрэрин уонна дьон кэлэрин күүтэрин туһунан күөлүгэр уу баһан тахсыар диэри уларыа охсон “*тукаам, балык буһардахпына, сиэн этэ дуу?*” диэн ыйытыытаттан тутта сэрэйэбит. **Субу кэмтэн ааҕааччы да, ааптар да Былатыан кырдыаҕас туһунан санаата улам көннүөрэн, сымнаан барар.**

Ити кэнниттэн иччи туһунан сээрэгэһи киирэр. Уопсайынан, **манньк хабааннаах айымньыга ханнык да кэрчигэ, хайа да этиитэ – барыта суолталаах, барыта мээһэ буолбат.** Иччи туһунан уол тобо ыйытта? Офонньор ону тобо кэпсээтэ? Ити кэпсэти тугу этэрий? Иччи диэн бу түгэннэ – айылбалыын алтыһы, кини ийэ кэрэтин кытта биир буолуу бастыг холобура уонна таһыма. Бу кэстүү эдэр киһини сэргэхсиппитэ уонна интэриэс үөскэппитэ чэхчы. Уол салгыы бу маннай угаа соччо ахсарбатах, аанһа ахтан сыһаннаспатах киһитин туһунан санаатын аабабыт: *“Кырдыабаһым тугу эрэ көхсүгэр толкуйдаан, санаан эрэр?”* диэн.

Салгыы бэрт уһун кэрчик кэпсэтиигэ, ыраахтаабыга тийэ туоһулаһыга, ыйыталаһыга ананар. Кэпсэти түмүгэр уол бэйэтэ бэйэтигэр билинэр: *“Күтүрү, кырдыга, ити курдук ыраабынан эһсэн саныыра буолуо диэбэт этим”* диэн. Бу билиниитэ — саха саамай түнкэтэх да олохтооһо өйүн күүһэ Аан дойдулуун биир тэтимнээбин, биир тыыннаабын туоһулуур.

Офонньор сайыһа хаалыта эмиэ киһи болжомтотун тардар кэрчик. Тобо сайыста? Бииринэн, кини эмиэ уоллаах буолан, ол көлүөнэлиин өссө салгыы алтыһах бааттан, уолун кытта кэпсэтэригэр холоонноох киһини ол иһин сайыста. Иккиһинэн, бу тihэх көрсүһүү. Кини туһунан бу эдэр киһиэхэ олус сырдык өйдөбүл хаалла.

Офонньор өлүүтүн туһунан кэрчик эмиэ анаан-минээн, бэрт уһуннук ойууланан киирдэ. Кырдык, Орто дойдуга өлүүтээбэр ынырык, өлүүтээбэр кутталлаах туох баар буолуой дии саныыр аабааччы. Ол гынан баран, өйдөөн көрдөххө, бу кэрчик айымньыны уопсайынан түмүктүүр да курдук киирэн хаалыан сөп этэ. Ааптар тобо оннук гыммата? Бу туһунан учууталбыт Е.К.Иевлев манньк этэр: *“Былатыан олобун саамай тihэх, тыына быстар түгэнэ олус иччилээхтик, киһи дууһатын эймэниэтэрдик, түүрэ тутардык бэриллэр. Ол эрэри саамай ынырыга – киһи өлүүтэ буолбат!”* (Иевлев Е.К. Н.Д.Неустроев. *Балыксыт / Махтан, таптаа, эрэн.* – Дьокуускай: Бичик, 2002. – С. 53)

Онон, түмүктүүр кэрчик диэн киирэн биэрдэ. Манна эмиэ уолбут баар. Офонньор отуутугар кэллэ кэлээт бастакы санаата тугуй: *“...хатырык отуутун онно эрэ харааран хаалбыт”, “кырдыабаһа тиит анныгар хас да алдынан хаалбыт туу сүрэхтэрэ ыһылла сыталлар”, “тыытын түгэһэ эрэ манхайан сытар”* Офонньор имниин сүппүт диэн.

Манна уол түмүк санаалара олус суолталаахтар. **Бастакы түмүк санаата** ити “имниин эстиини” көрөн баран кэлэр: *“Аны Тыымпы күөлү икки атахтаах сирэйдиир да үһүө”.* Бу судургу эрэри ис түгэхтээх этиигэ – эдэр киһи кырдыабаһа киэн көбүстээбин, дирин-киэн толкуйдаабын ахтара да баар, киниттэн бэриһиннэрбит курдук, аан айылбалыын алтыһы мунутуур үрдүк таһымнаах, билиилээх киһи барбытын да суохтуура баар уонна иннигэр нэлэһийэ сытар Эбэ уонна кини тулатынаабы сир кимиэхэ тиксэй, ким ИЧЧИ буолуой диэн санаа баһыйыта баар. **Иккис түмүк санаа:** *“Көр, манна бурдук үүннэрбиттэр эбит ээ. Бу Былатыан офонньор уола ыстаба”* диэн. Дьингэр, кини ким ыспытын билбэт ээ, сэрэйэбин диир. Ол эрэн аабааччы да, булчут уол да ити санааларыгар бүк эрэллээхтэр. Тобо? Манна кырдыабаһа унуоһун туппугтар. Игини аабаат биһиги биир да түгэннэ саарбахтааппыт – бу чэхчы кини уола бурдук ыспыт. Бэлиэ! Туох бэлиэтэй? Үүнэ турар бурдук – эрэли үөскэтэр, күөл уонна офонньор унуоһун аттыгар сир оноһулуута – ИЧЧИ баарын, кини үтүө санаалаабын туһунан этэр. Кини баһар балыксыт да буолбатын, сир онорооччу буоллун – олох салһанар, өй-санаа салһанар, үгэс салһанар! **Үһүс түмүк санаа:** *“Балыксыт Былатыан эбэтин таптыан да таптаабыт эбит”* диэн. Көр, офонньор суох да буолбутун иһин өйүн күүһэ, тапталын, олоххо дьулуһуутун күүһэ билигин да сөхтөрөр! Бу баар – өлөрү кыайыы диэн. Өлүү саамай кутталлаах буолбатах. Кутталлаах –

кэриэһэ суох хаалыы. Кэриэс этэр киһилээх эрэ буоллаххына кэриэс буолар. Оҕонньор оннук киһилээх, кини дьоло – ол. Үөһэ суруйуубутугар төннөн туран эттэххэ, ааптар ол иһин аан бастакытыгар күөл тулатынааҕы айылҕаны кичэйэн ойуулуур уонна оҕонньор бу күн сириттэн барытын олус дьулаан, иччилээх тылынан сэхэргиир. Эппипит курдук, бу айымньыга туох да мээнэ суруллубатах.

Классика айымньыларыгар манньк сыһыаннаһан, бэрт чараас эйгэлээх уран тылынан суруйбут үтүөкэн дьоммут айымньыларын ырытыахха, төһө баҕарар сэхэргэһэ олоруохха сөп. Николай Денисович “Балыксыт” кэпсээнэ онуоха чаҕылхай холобур, кэпсэтии таһаарарга үчүгэй төрүөт: Чөл буолуу уонна айылҕаны көрүү-харайыы диэни хайдах өйдүүбүт? Өй-санаа уонна киһи туругун ситимэ? Көлүөнэлэр алтыһыылара, биһиги истиэхтээх көлүөнэбит кимнээҕий? Иччи буолуу диэн туох суолталааҕый? Оҕонньор тоҕо балыксытый, булчут дуу, уус дуу, олонхоһут дуу буолбатаҕый?..